

Մ Ձ Ո Յ Ա Ղ Խ Ա Ր Հ *)

Մշոյ երկրի ձմեռը բաղմաձին և սաստկասառուոյց է ընդհանրապէս. ձմրան ամենէն տաք օրերը ամպամած և ձին հկած օրերն են, եթէ բքաբեր և հողմային չլլան. Խոր աշնան և ձմրան ալ լեռները դաշտէն տաք կրլան՝ բաց ի հողմային օրերէն, երբ լեռներ սաստիկ ցուրտ և բուր կրլայ: Դաշտի ցրտութիւն մանաւանդ այն օրեր սաստիկ կրլայ՝ երբ դաշտի երես թանձր և խտացեալ մռայլով կամ միգով մը ծածկուած կգտնուի, որ սովորաբար նոյ. 15 էն ետքը կըսկսի երկնալ ժամանակ ժամանակ մինչև գարուն. այս ձմեռնային մէգը շատ սնգամ կալատահի. և այս միգամած օրերուն թիւը երբեմն ամբողջ ձինախաղաղ ձմրան գրեթէ մէկ երրորդին կհաւասարի:

Այս մէգը որ այս կողմի երկիրներու մէջ Տարօնոյ միայն սեպհական է, Բիշունեաց ծովուն, Ձխուրալ մեծ շամբի և Տարօնոյ գետոց չոքիացեալ գոլորշին կկարծուի. որ սաստիկ պարզ ու ցուրտ օրեր չկրնալով վեր բարձրանալ ու համատարած օդոյն մէջ ցրուիլ՝ կտարածուի կզոցուի շուրջանակի բարձր լեռներով պարսպեալ Տարօնոյ դաշտի մէջ՝ գետնի երեսին հաւասար, և 1000 — 2000 ոտքի չափ

*) Տես „Լուսնայ“ 1897 Բ. գիրք.

Թանձրութեամբ կիստանայ և անշարժ վիճակի մէջ կմնայ՝ երբեմն 6—7 օր շարունակ, գիշեր գետնի հաւասար ցածնալով և կէս օրէն գլխի դաշտէն երբեմն 2000 ոտրի մօտ բարձրանալով, իր սառնամանեաց սաստկութիւնը կթափէ այն միջոց տեղին վրայ ուր կտիրէ. և կայրէ կշորցնէ թթեմեաց և ուրիշ փափուկ և դիւրագգած ծառոց մատուղաշ ծիլերը. մինչև որ կամ սաստիկ բամի մը փչելով դաշտի մէջէն հալածէ դինք, և կամ օդին խստութիւնը մեղմանալով գետնի երեսէն քանի մը հազար ոտք բարձրանայ և ամպի կերպարանք առնէ:

Այս Թանձր մռայլը, որ եղեամի ծով մէջ, երկրացիք մըժ կանուանեն, որ մշուշ բառին արմատը կթուի և որմէն ելած կերևի Մուշ բառն ալ. իսկ ամբան ջերմութեան պատճառած մշուշն՝ իրենք ալ մշուշ կանուանեն. Քանի որ դաշտը ձիւնով ծածկուած չէ՝ ցուրտ առաւօտները գետեղերքներու մօտ տեղերու և շամբի վրայ միայն կերևի այս մըժը և խիստ նօսր. իսկ ձիւն գալէն ետքը՝ ոչ միայն բովանդակ դաշտին կտիրէ Թանձրութեամբ, այլև (Չար-պահուրայ) անցքէն անցնելով՝ մինչև Վարդօ գաւառի կէսն ալ կգրաւէ, որ ներքին Վարդօ կրկուշուի, և կհասնի վերին Պաղլու կոչուած գիւղը. նոյնպէս և դաշտի միւս Անցքերէն ալ լբաւական յառաջանալով կշարժի դէպ ի (Խանտրէզ) Պալունիք Էդէպի Հաշտեանք և դէպ ի Բզնունեաց ծովուն առևմտեան եղերքը:

Այս մըժը միշտ միևնոյն վիճակի մէջ չգտնուիր, երբեմն սաստիկ Թանձրութեամբ մինչև դաշտի ձեան երեսին հետ կպած կըլլայ, և այնպէս խիտ որ 30 կանգուն տեղէն հաղիւ մարդ կտեսնուի. և այս վիճակին մէջ կը գտնուի առաւօտները շատ անգամ, որ առատ եղեամ կըթափէ և սաստիկ ալ ցուրտ կըլլայ. Այսպիսի առաւօտները երբեմն լուսեղէն երևոյթներ կերևին դաշտի երեսէն. մանաւանդ տեսակ մը արևանմանութիւն՝ արևուն

չափաւոր մօտ անոր երկու կողմը հաւասար հեռաւորութեամբ, երկու կողմնական արեւամասնութիւններէն պսակաձև մեծ շրջանակ մը ձգուած կերևի բակի նման երկնից գագաթը, որուն արեւմտեան ծայրերը կցուած չեն ըլլար. նոյնպէս և արեւելեան կողմը: Այս արեւամասնութիւնները արեւուն հետ անոր երկու կողմէն հետզհետէ կբարձրանան իրենց ձգած բակովը դէպ ի յերկնից գէնիթը մինչև կէս օրուան ատենները, երբ իրենց լոյսն ու բակը տկարանալով իրենց կենդանի գունոց գեղեցկութիւնը կկորսնցնեն ու կանհետանան, և մռայլն ալ դաշտի երեսէն քանի մը հարիւր ոտք բարձրանալով ցուրտն ալ քիչ մը կտկարանայ: Երկրացիք այս երևոյթին արեւու Չորան կըսեն: Իսկ այսպիսի առաւօտներ լեռներու բարձրութիւնէն նայուած ատեն՝ դաշտի երեսէն 1500 ոտքէն աւելի բարձրութեամբ ալեձև սպիտակ դաշտ մը կամ ձիւնէն աւելի սպիտակ ծով մը կերևի՝ բաւական մեծ ու խիտ և հաւասար հեռաւորութեամբ ու անշարժ կոհակներով՝ տեղ տեղ կոհակներու ծայրերը քիչ մը աւելի բարձրացած, որոց վրայ արեւուն ջինջ ճառագայթները կթաւալին ու կկողան: Այս մըժի ալիքների ուղղութիւնը ընդհանրապէս դաշտի լայնութեամբը հարաւէն հիւսիս ձգուած կերևի, որով այս մըժը Բզնունեաց բարձրադիր ծովէն հոսանք մը ունենալուն՝ կրնայ աւելի հաւանականութիւն տրուիլ. իսկ քամոյ օրեր քամոյ առջև պարսպաձև կոհակներ դիզուած կերևին, մինչև ուր որ հնչող քամին հասնի ու տիրէ. և մըժի բնական կոհակները տեղ տեղ այսպէս քամիէն շփոթուելով փոփոխութիւն կառնեն և խաւ խաւ իրար վրայ կծաւուրն: Երբեմն մըժը երկու բաժին կըլլայ՝ կէսը լեռներու գագաթներէն բարձր և կէսը դաշտի վրայ ծալ ծալնստած: Այս մըժը սուրբ Վարպետի և սուրբ Յովհաննու վանքերու բարձրութեան չհասնիր երբէք. որով այն տեղերը և բոլոր լեռները ոչ

միայն գեղեցիկ տեսարան մը կտեսնեն այն օրերը, այլև ջինջ ու պայծառ արեւակ մը կվայելեն և բաւական բարեխառն ջերմութիւն մը՝ բամի չեղած օրեր. մինչ ընդհակառակն դաշտը խիտ ու թանձր մըժով ծածկուած ու լեռներէն 5—6° աւելի ցուրտ կըլլայ՝ մանաւանդ առաւօտները:

Սառտիկ քամի և ամպշեղած օրեր մըժ չգտնուիր դաշտը. վասնզի քամին կցրուէ. իսկ քամին թուլ եղած և կամ լերանց ըրարները միայն քաղած ատեն՝ մըժը դաշտի վրայ կսեղմէ և աւելի կթանձրացնէ: Խնչպէս ըսինք այս մըժը փափուկ տունկերուն մեծ վնաս կաւատնաւէ և զանոնք կչորցնէ. ասոր համար կթուր թէ Տարօնոյ դաւառի լեռնային դիրքեր աւելի յարմար են թթեւեայ և նմաններուն՝ քան թէ դաշտային դիրքեր:

ՋԵՐՄԱԶԱՓԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Տարօնոյ դաշտի և անոր լերանց օդաբաժնին վրայ ընթերցողաց փորրիկ ճաշակ մը տալու համար հոս կը յայտնեմ երկու տարուան ըրած ջերմաչափական փորձերս սուրբ Կարապետի վանից մէջ: Աստիճանները Ռոմիւրի հաշուով են ամենքն ալ, և ջերմութեան ու ցրտութեան աստիճանները բաւական զգուշութեամբ դիտուած են միշտ առաւօտներ արեւ ծագելէն առաջ՝ կանոնաւոր պարզ և քամի չեղած օրեր, ջերմաչափը միշտ բաց օդի մէջ մարդաչափ բարձր ձօղէ մը կախելով. նոյնպէս դիտուած են և կէս օրի ջերմութիւնը և այլն. զորս ահաւասիկ ի ներքոյ կ'ամփոփեմ:

ԱՌԱՌՕՏԵԱՆ ՋԵՐՄՈՒԹԻՒՆԸ

Մարտ ամսոյ ջերմութիւն ընդհանրապէս 4—9°: Ապրիլ ամսոյն, 8—11°, իսկ փոթորիկ եղած ատեն մինչև զրոյ: Մայիս 1—Յունիս 10ը, 8—15°, իսկ փո-

Թորիկի օրեր 4—7⁰: Յունիս 10—30ը, 14—17⁰: Յուլիս 1—Օգոս. 10ը, 17—19⁰: Օգոս. 24—սեպ. 24ը, 11⁰: հր-
բեմն 1—2⁰ ալ բարձր. իսկ փոթորիկի օմեր ընդհանրապէս
4: Սեպ. 24—հոկ. 30ը, 11—6⁰: Նոյ. 1—դեկ. 10ը,
6—4⁰, իսկ փոթորիկի օրեր զրօ աստիճան:

ԿԷՍ ՕՐԻ ԶԵՐՄՈՌԹԻՒՆԵՔ ԱՐԵԳԱԿԱՆ

Մարտ ամսոյ ջերմութիւն բաց արեւ մէջ ընդ-
հանրապէս 20—28⁰. իսկ փոթորիկի օրեր աւելի ցած:
Ապրիլ և Մայիս ամսոց մինչև Յունիս 10ը, 20—30⁰.
Յունիս 10—30ը, 28—38⁰: Յուլիս 1—օգոս. 10ը, 38—
40⁰: (Այս միջոցին կէս օրուան շուրի և բար ու կիր պա-
տուհաններ և դռներ բաց սենեկի մէջ՝ օդի ջերմութիւնը
կ'ըլլայ 18—21⁰:) Օգոս. 24—սեպ. 30ը, 30⁰. իսկ փո-
թորիկ օրեր 25⁰, և քիչ օրեր ալ մինչև 37⁰: Կէս օ-
րուան շուրի և բաց սենեկի օդի ջերմութիւնը, 18—16:
Հոկ. ամսոյ ջերմութիւնը, 30—25⁰: Նոյ. ամսոյնը, 28—
23⁰: Դեկ. ամսոյնը, 25—18⁰:

Յունվար և փետրուարի պայծառ և անհողմ կէս օ-
րերու ջերմութիւնը 20—10⁰: Աշնան և գարնան ամիս-
ներուն կէս օրի շուրի մէջ եղած ջերմութիւնը առաւօ-
տեան անարև ջերմութենէն բանի մը աստիճան վեր
կ'ըլլայ, նոյնպէս և ամարանը: Կէս գիշերները առաւօտ-
ներէն բանի մը աստիճան ջերմութիւն կունենան՝ փոթո-
րիկ չ'եղած օրեր:

ՅՐՏՈՌԹԻՒՆ ՊԱՐԶ ԵՒ ԱՆՀՈՂՄ ԱՌԱՌՕՏՆԵՐՈՐ

Դեկ. ամսոյնը ընդհանրապէս, 6—9⁰: Յունվար ա-
միս՝ 6—11⁰. իսկ ամպոտ օրեր մինչև զրօ: Փետր. ա-
միս՝ 6—13⁰: Աւելի ցրտերը անհողմ և պարզ օրերն էին,
որ մինչև 11⁰ կը ցածնար ջերմաշափը, և արև ծագելէն
ետքը քիչ քիչ կը բարձրանար: Իսկ հիւսիսի և հիւսիսա-

յին արևմտեան քամոյ օրերը՝ բամի չ'առած տեղերն ալ
կէս օրին իսկ մինչև 13⁰ի կ'իջնար, բայց այս սաստիկ
ցրտութիւնը երկու տարուան շրջանի մէջ մէկ անգամ
միայն պատահեցաւ փետրուար ամսոյ կէսերը՝ երեք օր
շարունակ։ Այս ձմեռնային ամսոց մէջ տմայմած առա-
ւօտներ 1—5⁰ ջերմութիւնը կ'ըլլար։ 4⁰էն վար եղած
ատէն՝ ձիւն կ'ուզար։ Սեպ. 5էն սկսեալ փոթորկի օրեր
մինչև օգիւր վերստին շիտկուէին՝ գիշերներ բաց օդի մէջ
ջերմաչափ զրօյի կ'իջնար։

Ահա ասոնք են երկու տարուան փորձոցս դիւսաւոր
բովանդակութիւնը։

Հ Ո Ղ Մ Ո Ւ Ն Ք

Տարօնոյ երկիր բարձրաբերձ լեռներով պարսպուած
ընդարձակ դաշտ ըլլալով՝ չորս կողմէն ամեն բամիւր ալ
կըհնչեն իր մէջ փոփոխակի։

Տարօնոյ դաշտը փշող ամառնային և թէ՛ ձմեռնային
բամիւր ամենն ալ առողջարար են. միայն ամառը շամբի
վրայէն անցնող բամիւր զգուշալի կ'երևին. բայց դժբաղ-
տաբար զգացող և զգուշացող չ'կայ. և ասոր հա-
մար ամառը դաշտի մէջ նուազ, իսկ դաշտի արևելեան
մասին մէջ ջերման հիւանդութիւն գրեթէ ամեն տան
մէջ կըգտնուի. բայց վնասող չատ չէ։ Ձմրան բամիւնեղու
վնասն ալ արդէն իրենց սաստիկ՝ և երբեմն խոնաւ ցր-
տութիւնէն առաջ կ'ուզայ. որ անդգոյշ ժողովրդեան այլ և
այլ տաքափոխիկ հիւանդութեանց և երբեմն բազում մա-
հուան պատճառ կըլլան։

Դաշտի և լեռանց զանազան մասերուն այլ և այլ
մասնաւոր քամիներ կըտիրեն. մասնաւոր ձմեռն ու գա-
րունը։ Դաշտի մէջ լեռներէն պակաս կ'ըլլայ բամին՝ մա-
նաւանդ ձմեռը. վասն զի լեռանց ամենէն սաստիկ քա-
միները որ են հիւսիս և հիւսիսային արևմուտք, դաշտի

ամեն մասերուն միապէս չ'են տիրեր, և շատերը դաշտի կեդրոնն իսկ չ'են հասնիր։ Անան և ձմրան փշող քամիք են ընդհանրապէս հիւսիս և հիւսիսային արեւմուտք, դար. նանը՝ արեւմուտք հարաւ և հիւսիսային արեւմուտք, իսկ ամառանը՝ գլխաւորապէս հարաւ և արեւելք, միւս քամիք քիչ անգամ կը փչեն։

Հիւսիսային քամին Չար—պուհուրի ուղղութեամբ դաշտը կը մտնի և 5—6 ժամ լայնութեամբ տեղ գրաւելով դաշտի երկարութենէն Մուշ քաղքին կը տիրէ սաստիկ սառնամանեօք, և երբեմն մինչև եօթն օր շարունակ կը փչէ. Տարօնոյ ձմեռը սաստկացնողն՝ այս խապիկ կոչուած քամին է. թէև դաշտը միգամած եղած ատեն մէգը (մըժ) կը փարատէ կանհետացնէ. սակայն մէգէն աւելի վնաս կուտայ մատաղատունկ և դիւրադգած և փափուկ ծառոց ճիւղերուն և կ'այրէ կը չորցնէ դանոնք։ Չմեռնային սաստիկ քամոյ օրերը շատ տարիներ ըստ ձմրան մէկ երրորդին կը մօտենան լեռնային դիրքերու մէջ։

Տարօնոյ ամառնային քամիները հետեւեալ կերպով կը փչեն փոփոխակի։ Արեւելք՝ մինչև կէս օր և երբեմն մինչև երեկոյ, և հիւսիս երեկոյին կը փչէ. իսկ հարաւ որ շատ երկիրներու համար խորշակաբեր և վնասակար է, այստեղ Տօրոսի շղթայից բարձրաբերձ և ձիւնապատ գագաթներէն փչելով կէս օրուան սաստիկ շոքը, մինչ ըստ դաշտը ջերմութեան թանձր մշուշով մը պատած կ'ըլլայ, սրանչելի կերպով կը բաղցրացնէ. և Տարօնոյ դաշտի չոր օդը բարեխառնել մեղմելով բուսոց և արմտեաց սնունդ և բեղմնաւորութիւն կը մատակարարէ։ Մէկ խօսքով արեւելք և հիւսիս քամիները կը զովացնեն ըզճարօն, բայց հարաւային հողմը ամառը Տարօնոյ Երասխն ու Նեղոսն է. քանի որ արեւելեան քամին Ապահունեաց և Հարբայ չոր ու ջերմ դաշտերու վրայէն փչե-

լով Տարօնոյ բեղմնաւորութեան կը մնասէ, թէև յիշեալ դաշտաց բարեբեր կը հանդիսանայ:

Արեւելք և հարաւային քամիք բովանդակ դաշտին և լեռանց միասլէս կը տիրեն, և ինչպէս արդէն ըսած ենք՝ աւոդջարար են:

ԱՂԲԻՒՐ, ՉՈՐ ԵՒ ԳԵՑ

Հոս կ'ուզեմ բնական կարգէ զարտուղելով Տարօնոյ ջրային մասը առաջ նկարագրել և ապա ցամաքայինը, նոյնպէս և լեռնայինը դաշտայինէն առաջ դասել: Տարօնոյ դաշտի ամեն գիւղերը բաղմաթիւ աղբիւրներ ունին. նոյնպէս և դաշտի ամեն կողմերը, որոնց շատերը պաղ ու քաղցրահամ են. խիստ քիչ գիւղեր կը գտնուին որ առուի կամ գետի ջուր խմեն. ունին կենդանեաց մեծամեծ գոմբու մէջ քաղցր ջրոյ ծանծաղ ջրհորներ ալ. սակայն մարդոց համար չ'են գործածել՝ անմաքուր պահուած ըլլալուն համար. թէև շատ երաշտ տարիներ աղբիւրներէն ոմանք կը ցամքին նոյնպէս և առուններն ալ և գիւղերէն ոմանց մէջ աղբիւր չ'մնալով կսկսեն չափաւոր նեղութիւն զգալ ջրի: Զրի համար գետնի տակ զանգան (ական) բանալն ալ ծանօթ է այս երկրին:

Դաշտին այլ և այլ կողմերը հանրային՝ մանաւանդ բնական արջաօպի (դաճ) և երկաթի պաղ ջրեր ալ կը գտնուին, որոց ջերմուկ անունը կ'ուտան երկրացիք՝ թէև անոնք ջերմութիւն չ'ունին, և ախտաթէտնեղը այն ջրերով լողացնելու սովորութիւն ունին՝ մայիս ամսոյ մէջ բայց չեն համարձակիր խմելու՝ վնասակար համարելով և կասկածելով:

Դաշտի մէջ ուրիշ գաղջ ջերմուկներ ալ կարելի է որ գտնուին. բայց աղնիւ մեծ ու առատաջուր ջերմուկ յմը կայ Մուշեղշինու շամբի եզերքը, չորս կողմը սալատակ շինուած, որուն ինչ հանքերէ բաղադրուած ըլ-

լալը և ինչ զօրութիւն ու յատկութիւն ունենալը ճարտար բժշկաց քննութեանը կկարօտի. սակայն երկրին ժողովուրդը գրեթէ ամեն տեսակ ախտերէ բժշկուելու համար անխտիր կյաճախէ:

Նփրատ և Մեղրեայ գետերը օժանդակելու համար Տարօնոյ դաշտի մէջ բաւական գետակներ չիջնան իր շուրջը սլարսալող լեւներէն, որոնց շատերը իրանց բլր-խած տեղերէն խոխոշանքով և օձապտոյտ սուր ընթացքով երեք ժամէն աւելի ձորային ոլորուն ճամբայ կընեն դաշտը հասնելու: Ասոնք գարնան խիստ առատաջուր են, և ապրիլ ու մայիս ամսոց մէջ մեծամեծ ձկներու երամներ կգտնուին իրենց մէջ, որ մեծ գետերէն կքաշուին ժողովրդեան որս ըլլալու համար, իսկ ամրան ժամանակ ամենն ալ չորային և դաշտային գիւղորէից արտերը ջրելու գործածուելով՝ իրենց օժանդակելու գետերը չեն հասնիր, և խսառ կցամբին իրենց աւազանները, որոց գարնանային խօշիւնը ականջներ կխլացնէր:

Տարօնոյ դաշտէն երկու մեծ գետեր կանցնին, Մեղրեայ կամ Մեղրտեայ գետ (Մեղրագետ) և արեւելեան կամ հարաւային Նփրատ և կամ Արածանի (Մուրատ), որոնք՝ մանաւանդ Նփրատը գարնան ամիսները խիստ ահեղ կերպարանք մը կառնու և սաստիկ յորդութեամբ ու լայնածաւալ յորձանքներով իր աւազանը կընդարձակէ և եղերրները կտարածէ, և մինչև յունիսի կէսերը միայն տկալատով (քէլէք) անցուղարձ կըլլուի վրայէն. Մեղրագետի վրայ ալ նոյն օրերը փայտէ լատտ կբանի:

Դաշտի արեւելեան ծայրին խիստ մօտ, նոյնպէս և Գրդուռայ ու Նեբրովթեան լեռան ստորոտին՝ մեծ ակէ մը կըղխի Մեղրագետը, որուն կօժանդակեն անմիջապէս նաև նոյն տեղի շատ մը մեծ ու փոքր աղբիւրները և Նեբրովթեան լեռան ու մեծ շամբի ջրերն ալ, և յարեւելից յարեմուտս մանուածաւալ շարժմամբ և օձասարաս

հանդարտ սողսօկելով մը դաշտի երկարութիւնը երկուքի կճեղքէ՝ հիւսիսային մասը աւելի լայն թողլով. և աջէն ու ձախէն շատ մը գետակներ իր մէջ ընդունելով և 12 ժամի չափ տեղ ճանապարհ ընելով՝ Կոմս գիւղի մօտերը Եփրատին կիսառնուի։ Այս գետը Քօսուրի մէջ կըլլի և Քօսուրի ծայրը կաւարտէ իր ընթացքը։

Իսկ Եփրատ գետ հարբէն գէպ յարեմուտս բաւական սրարշաւ խաղալով (Չար-Պուհուր) լիցուած տեղը կը հասնի. և անկէ ուղղակի հարաւ խոտորելով Տարօնոյ դաշտը կ'մտնէ՝ յորձանուտ խրոխտ արշաւանօք. և հինգ ժամու չափ այն ուղղութեամբ երթալէն զինի՝ վերստին կիսոտորի արեւմտեան հարաւ. և Սուլուխ գիւղի փայտածածր մեծ կամրջի տակէն փոքրիկ յորձանքներով սուրալ անցնելով՝ կ'հասնի դաշտի վերջին ծայրը. և անկէ 10 գրկաչափ մօտ նեղ ու բազմաստիճան սահանքներով ահապին շառաշմամբ կ'հոսի և որոտմամբ կ'իջնէ հաշտեանք։ Եփրատ գետ դաշտի արեւմտեան մասերէն 10 ժամու չափ ճամբայ կ'ընէ՝ միշտ խանտրէզ վիճակի մէջէն. և իր ընթացքը Մեղրագետի ընթացքէն արագ է շատտեղ. ջուրն ալ անկէ ազնիւ. սակայն երկուքն ալ ոչ աղօրիք կղարձեն և ոչ արտ մը կ'ջրեն, երկրին մէջ արհեստ չըլլալուն պատճառաւ։

Առատ և համեղաճաշակ ու մեծամեծ ձկներ կան այս գետոց մէջերը, որ կրնան մինչև իսկ մարդ կըլլել, ինչպէս երբեմն երբեմն պատահած է. նոյնպէս և անթիւ երամներ տեսակ տեսակ փոքր և մեծ ջրասէր թռչնոց, որոնք մանաւանդ յունիսի կէսէն ետքը բանակ կադմելով կարծես թէ գետեղերընուն և գետի ջրերուն կտիրեն. և երբեմն ձիւն չեկած կամ ուշ եկած տարիներ մինչև գեկ. վերջերը բաւական բազմութեամբ դեռ կը գտնուին՝ բանակի մը մնացորդաց նման։ Այս թռչնոց և ձկանց տեսակները վերը յիշած ենք արդէն։

ՄՕՐՈՒՑ ԿԱՄ ՇԱՄԲ

Տարօնոյ դաշտը մասնաւոր մեծ մօրուտ մը ունի իր արեւելեան ծայրը Մուշեղշինու և Օձ բաղքի մէջտեղը, որուն չրջապատը եօթը ժամէն աւելի է, և լի է բազմատեսակ ճախնային և ջրասէր թռչնոց մեծամեծ երամանկերով. ձմեռը սառած ատենն ալ շատ անգամ կինճերու երամակներ կլցուն մէջը, ինչպէս ամառն ալ արջեր:

Այս մօրուտը որ երկրացիներէն շամբ կկոչուի, գարնան մեծ լճի մը կերպարանք կառնէ. իսկ ամառան ցամաքելով՝ անբաւ խոտ կբաղեն շուրջի գեղացիք, որոց վրայ բաժնուած է բովանդակ Չամբը. և աշնան ալ խանձ ձգելով չքաղուած չոր խոտերը կայրեն, որ գարնան վերստին լաւ խոտ բուսնի. Չամբի բուսուցած խոտը կակուղ և երկար բալախ է. կբուսցնէ նաև անբաւ եղէգ, պրտու և կնիւն. եղէգը վառելու և նոր շինուելիք տնէրու ծածքին հողկալ ընելու կգործածեն. իսկ պրտուններն ու կնիւնը խսիր գործելու:

Եթէ հող տարուի՝ այս Չամբիս գէթ մեծագոյն մասը կընայ ցամաքիլ ջրանցքներ բացուելով, և նոյն տեղերը աննման բազմաբեր արտեր ըլլալ. որով այն կողմերու գիւղերու օգն ալ մաքրուիլ և աւելի ազնուանալ:

Դաշտի մէջ քանի մը տեղեր ալ խիստ փոքրիկ ճախ-ճախուտներ կգտնուին՝ մէկ կամ երկու ժամ չրջապատով. ինչպէս Մշոյ մօտերը Նորշէն գիւղի և Ծծմակայ մէջտեղը. և Դաշղալտաղ և Կեօլ գիւղերու դաշտերն ալ, որոնք ամենն ալ ամառան կցամբին և իրենց եղէգն, պրտուն ու բալախը կբաղուն:

Այս երկիր Խաճին անունով շատ տեղեր կան՝ որ ձախին ըսել են. բայց ասոնք խիստ-փոքր չրջապատ կունենան և մշտադալար արօտավայրեր են և ամառան կը ցամաքին ընդհանրապէս. Բնական մարգերուն ալ (ճեմ կամ ճըմ, չիմ, չիմէն) անունը կուտան որ գետեղերը:

ները կդառնան և տեսակ մը խաճին են, բայց ընդարձակ և մեծատարած կըլլան ընդհանրապէս:

ՏԱՐԾՆՈՅ ԼԵՌՆԵՐ

Տարօնը շրջապատող լեռները ամենն ալ գօտեւոր բարձր և սքանչելի ամարանոցներ են՝ զարդարեալ գոյն-ըզգոյն ծաղիկներով և ակնավճիտ հազարաւոր աղբիւրներով. սառնորակ փոքրիկ լճերով և կարկաչասահ առուակներով:

Տարօնոյ դաշտի արեւելեան լեռը ինչպէս ըսինք, ցարդ Ներքովթ անունը կկրէ. և իր հարաւային վերջին ծայրը Գրգուռ կկոչուի՝ որ գրեթէ Տարօնոյ, Մալնոյ ձորոյ, Ալնուաց ձորոյ և Բզնունեաց սահմանները կմիացնէ: Գրգուռայ անուանակոչութիւնը Մամիկոնեան պատմիչը կերպով մը պարսից Վախթանկ զօրապետին կուտայ, իբր թէ իր որդւոյն Գրգուռին անունովը այն լեռան վրայ չինած աւանին պատճառաւ այնպէս կոչուած ըլլայ. սակայն ասիկայ հայկական աւանդութեան մը հակառակ հերեւի. եթէ այն գլիմառնական աւանդութիւնը ետքէն հայ վիպասաններէն կերպարանուած չէ, Ասիէ զատ գոռոզ կանուանէ այս լեռը՝ որ Ներքովթի անունով կկոչուի ցայսօր. և Գոռոզ ՚կամ Մասիս Ներքովթի արեւելեան մասը (Սիփան) լեռը կհամարուի. թէեւ գոռոզ բառով կարելի է Ներքովթն ալ իմանալ: Կաւանդեն թէ Նոյեան տապանը Գրգուռի վրայէն անցնելու ատեն ջրերը ցած ըլլալուն՝ շօշափմամբ անցեր և կրկնալու ձայն հաներ է, նահապետը այն ատեն լեռան ըսած կըլլայ. «Գրգուռ առ զիս» և պատասխան կընդունի թէ. «գնա ի Մասիս որ բարձր է քան զիս». երկրացիք այսպէս կաւանդեն Գրգուռի անուանակոչութեան պատճառը:

Գրգուռ ատենօք Ներքովթեան չհրաքիսի մեծ խառնարանն եղած և շատ տարիներ կենդանի մնացած կե-

րևի. ինչպէս կայտնեն իր կոթողաձև բարձրութիւնը, սարահարթ բոլորչի մեծ գլուխը, կլոր սեղանի ձեւով. և նաև իր խորշխորշանի կողերը:

Ներքովթեան լեռը՝ որուն սարահարթի վրայ ըստ աւանդութեան հաւանականութեան Ներքովթի մարմինը թաղուած ըլլալուն համար այսպէս կոչուած է, բարձր և երկայնաձիգ լեռ մէ Քջնունեաց և Տարօնոյ մէջ, իր բարձրութեան համեմատ աւելի դժուարուտ և ամուր չէ. անտառն ու ջուրն ալ նուազ է, և Տարօնոյ երեսի վրայ չէնելի և գիւղեր ալ պակաս են. Բաղիշոյ վառելիք փայտը այս կողմերէն կերթայ: Այս լեռան վրայ ալ բաւական աւանդութիւններ կ'սօսուին:

Տարօնոյ դաշտի հիւսիսը ծայրէ 'ի ծայր կը պարսպէ Ներքովթեան լեռան արևմտեան բազուկը որ մինչև (Չար-Պուհուր) հասնելով դաշտին հետ ինքն ալ կը սպառի: Ասիկա խոնարհ՝ սակայն բազմաձոր բազմախորշ և բազմաբնակ լեռ մէ հարթայ և Տարօնոյ մէջ ձգուած. և կը կոչուի (Քոսուր և խանտրէզ) վիճակաց անունով:

Այս լեռան Տարօնոյ երեսն էին Օձ բերդ, Նոր քաղաք. Ձիւնկերտ կամ Պորպէս և Տաղօն քաղաքները, որոց աւերակները դեռ յայտնի են՝ բաց 'ի Ձիւնկերտէն որուն դիրքն իսկ դեռ անյայտութեան մէջ է: Օձ քաղաքի մեծադիր և ամուր բերդը Չամբի եզերքը և լեռան կից քաջապէս կ'երևի դեռ ևս իր բլրաձև բարձր դիրքի վրայ, ուր մեծամեծ աղբիւրներ կը գտնուին և որուն մօտէն կ'անցնի Ներքովթէն իջնող վտակ մը որ Չամբէն անցնելով Մեղրագետ կը խառնուի:

Տարօնոյ արևմուտքը կը պատէ Քարկէոյ կամ Արձան բազմաբնակ լեռը, որ Սրմանց լեռանց արևելեան և հարաւային վերջին բազուկն է, և անհաղորդ է Ներքովթի արևմտեան բազկին. նոյնպէս և Սիմ լեռան, որոց երկուրէն ալ Եփրատի հիւսիսային և հարաւային անցքերով

դատուած է: Ունի ընդարձակ սարահարթներ՝ բաղմաթիւ ծաղկաւետ ու գոլարճալի հովիտներու բաժնուած, որոց մէջէն հազարաւոր աղբիւրներ փլքղսին ու խոխոջալով կընթանան:

Այս լեռը առաջ անծանօթ Քարկէոյ քաղաքի կամ աւանի մը անունով կոչուած էր. թերեւս և Վիշապ կամ Աշտիշատ ու Մծուրկ քաղաքացի և Ծիծառն մեծ աւանի անուններով ալ կոչուած ըլլան իր մասերը. վասն զի ասոնք ամենն ալ իր լեռնոտները կգտնուէին և հռչակաւոր վայրեր էին. իսկ հիմա սուրբ Կարապետի հռչակաւոր վանից անունով սուրբ Կարապետի լեռ կկոչուի, վասնզի այս լեռան զլիսուն մօտիկ կառուցուած է այս վանքը բաւական տափարակաձև տեղի մը վրայ և արեւահայեաց դիրքով բոլոր դաշտը կդիտէ: Մանրավանքն ալ որ Աշտիշատէն ժամաւ մը հեռի դէպ ի դաշտն է, Քարկէոյ լեռնէն հեռի չէ. Քարկէոյ լեռան արեւելեան մասը ձգուած է Տարօնոյ և Վարդօյի մէջտեղը, իսկ հարաւայինը Տարօնոյ և Հաշտենից Պալունեաց վիճակին մէջտեղը:

(Կը շարունակուի)

